

**«ІНТЕГРАЦІЯ»:
ІДЕЙНЕ ПІДҐРУНТЯ ТА СПОСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ В ЄВРОПІ**

***Анотація.** В статті досліджується концепт «інтеграція», його ідейне підґрунтя та способи реалізації на теренах об'єднаної Європи. Задля більш детального вивчення цієї теми, вводиться ще ряд додаткових термінів. Вони розглядаються у певному логічному взаємозв'язку між собою, доповнюють один одного та дозволяються проаналізувати різні аспекти складного процесу європейської інтеграції.*

***Ключові слова:** інтеграція, Європейський Союз, суверенітет, європеїзація, національна та транснаціональна ідентичності.*

***Annotation.** The article explores the notion of "integration", its ideological framework and ways of implementation within the territory of the united Europe. Also a number of the additional terms is coined in order to conduct a more detailed study on this subject. They are described in a certain logical interrelation, complement each other and provide an opportunity to analyze different aspects of the complex process of the European integration.*

***Key words:**, integration, the European Union, sovereignty, europeanization, national and transnational identities.*

***Аннотация.** В статье исследуется концепт "интеграция", его идейные основы и способы реализации на территории объединенной*

---

*аспірантка кафедри міжнародних відносин Інституту соціальних наук Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Европы. Для более детального изучения этой темы, вводится ещё ряд дополнительных терминов. Они рассматриваются в определенной логической взаимосвязи между собой, дополняют друг друга и позволяют проанализировать разные аспекты сложного процесса европейской интеграции.

Ключевые слова: *интеграция, Европейский Союз, суверенитет, европеизация, национальная и транснациональная идентичности.*

Постановка проблеми. Попри той факт, що теорія міжнародних відносин вже давно займається вивченням сутності інтеграційних процесів, достатньо важко виокремити сталі закономірності, згідно з якими вони розвиваються. Це викликано тим, що інтеграція є процесом мінливим та суперечливим, де його учасники керуються інтересами, які можуть з часом змінюватись. Тому виникає необхідність проведення подальших досліджень цього феномену, а об'єднана Європа в цьому сенсі представляє особливий науковий інтерес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звертаючись до робіт провідних вітчизняних і зарубіжних вчених, можна констатувати, що в науковому середовищі відсутній єдиний підхід до визначення і тлумачення характеру європейських інтеграційних процесів, до того як проводити їх аналіз та на які аспекти звертати першочергову увагу. Все це поживляє дискусію навколо даної тематики і спонукає шукати нові галузі, де європейська співпраця впевнено зростає.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На початку XXI ст. інтеграція стає одним із домінуючих чинників сучасних міжнародних відносин. Тому важливим видається представити її у вигляді поступового ідентичності-будування, як засобу, що об'єднує та утримує акторів в межах однієї інтегральної спільноти або організації.

Формулювання цілей статті. Пропонується розглянути процес європейської інтеграції як приклад регіональної взаємодії держав ЄС,

виявити та проаналізувати ряд протиріч, що існують між ними і значним чином заважають їх багатосторонній співпраці. А також дослідити поняття «європеїзація» та його зв'язок з формуванням концепту «панєвропейська ідентичність».

Станом на сьогодні в науковій літературі існує велика кількість визначень концепту «інтеграція». Кожен дослідник висуває власну інтерпретацію в залежності від того аспекту інтеграції, який розглядається. Один із вітчизняних політологічних словників, пропонує сприймати інтеграцію як процес і результат взаємозв'язку, взаємодії, зближення та об'єднання в єдине ціле будь-яких частин, елементів країн, їхніх економік, соціальних і політичних структур, культур, соціальних і політичних груп, етносів, партій, рухів, організацій [4, с. 312]. Проте таке трактування сутності інтеграційних процесів є достатньо узагальненим. Тому доречним буде звернути увагу на тлумачення інтеграції як процесу «взаємодії між суб'єктами, які є взаємозалежними і спільно виробляють той системний продукт, якого вони поодиноці будуть позбавлені [9, р. 198]. Ця теза видається ключовою, особливо словосполучення «системний продукт». Також цей феномен ще називають «синергетичним ефектом». Головне питання полягає в тому як його створити та яку форму він повинен мати, так щоб виглядати однаково привабливим для усіх зацікавлених сторін. Розставляючи акценти подібним чином і переносючи їх на європейські реалії, можна стверджувати, що подібним системним продуктом стали економічні та політичні досягнення усіх держав-членів ЄС за час його існування. А саме високий рівень життя, прямі прибутки та надходження до національних бюджетів (як результат поглибленої економічної співпраці), безперешкодне пересування громадян по території ЄС, підвищення політичної ролі об'єднання у світі та багато іншого.

Також «системним продуктом», який утворився в результаті процесу європейської інтеграції, можна назвати унікальний механізм прийняття

рішень та пошуків компромісу між членами європейської спільноти. Незважаючи на закиди щодо надмірної бюрократизації інститутів ЄС, саме вони сьогодні є гарантом ухвалення таких рішень, які адекватно відображають інтереси усіх держав-членів. Проте це зовсім не означає, що між членами інтеграційного об'єднання не виникають суперечності.

Аналізуючи усю історію європейської інтеграції, звісно ж наголосом на її сучасному етапі, можна виокремити декілька головних протиріч, які відчутно гальмують цей процес. У першу чергу це постійне балансування між загальним та національними інтересами країн, пошук компромісів та нових форматів взаємодії. Друга полягає в тому, які повноваження залишати в сфері компетенції національних органів державної влади, а які передавати на наднаціональний рівень. Це питання на пряму стосується суверенітету держав та його можливого обмеження на користь інтеграції. Тому успіх цього процесу залежить від того чи готові країни підкорятися колективній волі, постійно шукаючи відповідь на питання які вигоди приносить їм членство в ЄС та чи не надто дорогою ціною воно набуте. Третій вузол протиріч слід розглядати у безпосередньому зв'язку з двома попередніми. Для нього характерний певний антагонізм між поглибленням інтеграції та цілісністю ЄС. В умовах фінансової кризи, нестабільної безпекової ситуації в світі та проблеми масової еміграції громадян Сирії до європейських країн, все це змушує їх переглядати своє ставлення до членства в ЄС, і на жаль, не на користь останнього (наприклад референдум у Великій Британії в червні 2016 року).

Проте наявність цих проблем, зовсім не означає, що кооперація між європейськими країнами не представляє собою ефективну модель регіональної інтеграції. Вчені вважають, що вона є наступним, після національної, етапом спільного процесу. Досягнувши високого рівня національної державності, розвинені країни таким чином переходять на вищий щабель свого розвитку [5, с. 65].

Характерною рисою регіональної інтеграції є економічна співпраця, яким ні в якому разі не можна нехтувати. Вивчаючи мотиви франко-німецької співпраці після Другої світової війни, слід зауважити, що інституціоналізація їх партнерства була складовою частиною післявоєнної стратегії розвитку регіону. Таким чином Франція намагалась певною мірою лімітувати і спрямувати політику Німеччини у потрібному для неї напрямку. Тобто економічний важіль впливу виявився напрочуд ефективним політичним інструментом. Адже саме можливість отримання прямих фінансових прибутків дозволяла і дозволяє підтримувати зацікавленість країн-учасників у даному процесі на досить високому рівні протягом довгого часу. Так, зростаюча взаємозалежність національних економік підвищує роль регіональної інтеграції в системі міжнародних економічних відносин.

Грецький дослідник Лукас Цукаліс взагалі визначив європейську інтеграцію як економічно обумовлений процес з політичним забарвленням, сутність якого полягає у високорозвиненій системі управління взаємозалежністю в інтересах окремих осіб, регіонів та держав. Регіональну інтеграцію дослідник вважає інструментом економічного розвитку, каталізатором модернізації суспільства, зближення європейських держав в інтересах найменш розвинених з них [16]. Таким чином її учасники виходять з того, що саме колективна реалізація суверенітету (а не досягнення політичної мети одних держав за рахунок інших) виступає у сучасному світі кращим шляхом забезпечення національних інтересів та реальної самостійності, ніж простий державний суверенітет минулих століть [2].

Взагалі регіон постає у ролі цілісного концепту лише тоді, коли він формується не тільки з урахуванням економічних та політичних зв'язків між його складовими, але й виходячи з їх уявлень про індивідуальну та колективну ідентичність. Саме це виступає у ролі його системо-

утворюючих параметрів. Сюди входять такі поняття як схожість культур, мова, релігія і традиції. Регіональна ідентифікація посилюється, коли ці зв'язки стають ще міцнішими. Гомогенність даних елементів прискорює інтеграцію та гармонізує процес вироблення спільної політики у різноманітних галузях, але вона не є обов'язковою умовою. Слід зауважити, що далеко не всі країни-члені ЄС є культурно гомогенними, а такого поняття як «європейська раса» взагалі не існує. Більш того населення ЄС розмовляє більш ніж 40 мовами, які захищаються як символи національної ідентичності та постійно нагадують про відмінності між європейцями [12, р. 36].

У той самий час почуття ідентичності можна вважати похідною від спільних національних інтересів, які у випадку Європи, сформувалися ще у післявоєнний період. Політолог Джеймс Капорасо зазначає, що ще 60 років назад спільна європейська ідентичність була лише мрією. 20 років назад об'єднана Європа залежала від перебігу та результату Холодної війни. Сьогодні ж європейська ідентичність, її політичний та культурологічний аспекти є прогресивним досягненням та частиною процесу, що досі триває [8, р. 74].

На думку одного із найвідоміших політичних теоретиків та істориків ХХ століття Ханни Арендт, «європейський проект» як процес та самоціль, сформовані і втілені в життя завдяки соціокультурній та економічній модернізації, призвели до зародження панєвропейської ідентичності [15, р. 158]. Тому логічним є висновок, що вона зображується як процес послідовного ідентичності-будування, який окрім надання суттєвих матеріальних благ створює відчуття єдності в рамках ЄС, і приналежності його держав-членів до спільної справи. Таким чином актуальності набуває процес так званої «європеїзації», яка відбувається у двох напрямках, ЄС – держави-члени та держави-члени - ЄС. Тут треба чітко усвідомлювати, що не лише ЄС разом з його принципами існування, трансформує

новоприбулу державу зсередини (законодавство, зовнішньополітичний курс, економічну політику), а й кожен новий член ЄС вносить цілий ряд питань у порядок денний об'єднаної Європи. Цей процес є зворотнім: не тільки ЄС змінив сприйняття національної держави, а й навпаки, національні держави, які входять до його складу, поступово трансформували ЄС. Трансформації помітні і в процесі набуття членства ЄС, формуванні завдань, цілей, інституційної архітектури, політиці та міжнародному впливі. З того часу як ЄС став винятково важливим актором у глобальних і багатосторонніх форумах та торговельних зносинах, йому вдалося частково переписати кодекс з ведення перемовин. З появою ЄС у міжнародній дипломатії і переосмисленні його ролі в процесі регіональної інтеграції, зазнало змін і поняття самого суверенітету [13, р. 236]. Німецький політолог Маркус Яхтенфухс взагалі вважає, що одним з найцікавіших і найважливіших аспектів європейської інтеграції і є перетворення традиційної національної держави на суб'єкт, складовий елемент нової транснаціональної політичної системи [11, р. 256]. Доповнюючи попереднє твердження, Йозеф Батора (Університет ім. Яна Коменського в Братиславі) взагалі оцінює ЄС вже не як політичну одиницю, що розвиває власну державність, а скоріше свою правосуб'єктність, і в дипломатичній площині виконує таку ж саму функцію як і інші держави [6].

Повертаючись до поняття «європеїзація», яке так само є предметом наукових дискусій, варто зупинитись на його визначенні італійського дослідником К. Раделлі. Він схильний вважати, що «європеїзація» – це процес: 1) створення, 2) розповсюдження, 3) інституціоналізації формальних та неформальних правил, процедур, політичних парадигм, стилів, вірувань та норм, що спочатку визначаються та узгоджуються в ході політичного процесу на рівні ЄС, і лише після того інкорпорується до національного політичного процесу [14, р. 30]. Також вчений пропонує

розглядати європеїзацію як наслідок європейської інтеграції, тобто як процес, який стартував після досягнення певної «критичної точки» в політичному об'єднанні Європи [3, с. 30]. Хоча між поняттями європейської інтеграції та європеїзації не має чіткого розмежування, так і не встановлено, який з двох процесів розпочався раніше, є навіть припущення, що вони ідентичні.

Професори Лондонської школи економіки та політичних студій Кевін Фізерстоун та Георгіос Казаміас, бачать в європеїзації явище, що виходить за рамки європейської інтеграції [10, р. 6]. Вони пропонують розглядати її на трьох рівнях. Перший — ЄС, який має на увазі розширення владної компетенції об'єднання, координацію зовнішньої політики та заходів із забезпечення безпеки континенту. Другий — інституційний, який діє на рівні національних держав-суб'єктів Європейського Союзу і має інкорпорувати закони, урядові постанови, етнічні та культурні особливості, а також інтереси країн. Третій рівень виходить за межі ЄС і поширюється на ті держави, які не є членами спільноти, але тісно пов'язані з нею [10, р. 16]. Цей багаторівневий аналіз процесу європеїзації є напрочуд вдалим для розгляду таких нагальних питань як проведення спільної зовнішньої політики держав-членів ЄС та їх зусиллям щодо створення загальноєвропейської системи безпеки. Інституційна проблематики також знаходиться на порядку денному, бо конфлікт між збереження суверенних прав окремої європейської країни та передачі ширших повноважень до компетенції Брюсселя зберігається. Що ж стосується третього рівня європеїзації, то «східна політика» ЄС є кращим підтвердженням наскільки він є актуальним і дієвим. Вивчення зносин ЄС з його східним сусідами в історичній ретроспективі, дозволяє зробити висновок, що європеїзація застосовувалась і по відношенню до колишніх кандидатів на вступ до Європейської спільноти. Зокрема до

Польщі в період після розпаду соціалістичного табору, а такий формат як «Веймарський трикутник» був одним з її засобів.

Таким чином, європеїзація являє собою багаторівневий та складний феномен, де держави-члени ЄС одночасно виступають її об'єктами, і суб'єктами. Розрізняють висхідну (від держави-члена до наднаціонального рівня) та спадну (від Брюсселя до національних і регіональних столиць) динаміку цього процесу [17, р. 42]. Так в умовах європейської інтеграції національні держави отримують можливість конкурувати між собою за право просувати свою національну модель організації будь-якої суспільно значущої діяльності на наднаціональний рівень. Якщо це вдається, тоді їх власна національна модель стає типовою наднаціональною моделлю. Її авторам набагато легше пристосуватися до національної варіації на рідну національну тему, ніж витратити додаткові ресурси на адаптацію до чужих їх національній специфіці рішенням, на розробку яких вони змогли вплинути не в достатній мірі [7]. Тому Франція та Німеччина так не бажають втрачати роль головних європейських інтеграторів, а держави з меншим політичним впливом або інакшим поглядом на подальший напрямок розвитку ЄС все частіше відмовляються від участі у спільних проектах, і тим самим поглиблювати інтеграцію.

Необхідно зазначити, що європеїзація може мати як усвідомлений характер, що впливає з діяльності суспільства та держави, так і опосередкований, результат якого виходить за рамки реалізації політичного курсу. Прикладом такого підходу можуть слугувати поступові перетворення у суспільній свідомості, що сприяють утвердженню так званих «європейських цінностей» [1, с. 5] або європейської ідентичності.

Хоча ЄС розглядається як політична система, проте до поняття європейської ідентичності вартує звернутися і як до соціального виміру інтеграційних процесів. Адже почуття ідентичності виступає фактором, що цементує європейський політичний простір, підтримує цілісність ЄС як

суб'єкта політики. В даному випадку ми маємо справу з макрорегіональною ідентичністю. Вона направлена не на заперечення ідентичності, що існує на локальному, регіональному або національному рівня в межах вказаного регіону, а на пошук тих рис, що їх об'єднує. Наголос робиться не на іспанських, естонських або чеських ідентифікаційних кодах, а на загальнолюдських цінностях, які отримують приблизно однакову, позитивну оцінку зі сторони суспільства в будь-якій європейській державі (перш за все йде мова про забезпечення базових прав людини та демократію).

Представники неореалістичної школи виступають з жорсткою критикою ініціативи створення колективної ідентичності. Головний аргумент полягає у надзвичайно малій імовірності її втілення. Не дивлячись на те, що процес європейської інтеграції вже триває понад півсторіччя, заміщення національної ідентичності європейською досі не завершився. Адже у переважній більшості випадків, національна або локальна ідентичність є продуктом політичної та національної еволюції свідомості громадян протягом багатьох століть. Тому розраховувати на різку зміну або навіть підміну цих понять не доводиться. Можна швидко запровадити єдину валюту або створити спільний військовий підрозділ, проте скорегувати спосіб або категорії мислення європейця, який надзвичайно дорожить історією та традиціями власної країни у стислі терміни, майже неможливо. Формування ідентичності є природнім процесом, тому політичним лідерам вкрай складно взяти його під контроль. Все залежить від того, наскільки цим політичним елітам вдається спрямовувати дискурс євроінтеграції, враховуючи національні інтереси всіх держав-членів ЄС.

Неоліберали навпаки стверджують, що в Європі все ж відбувається створення панєвропейської або транснаціональної ідентичності. Вона здійснює значний вплив на життя європейців, але її майбутні наслідки

нікому невідомі. Попри це, національна ідентичність залишається важливим соціокультурним компонентом суспільств, і не важливо де, в Німеччині та Франції – країнах-піонерах євроінтеграційних процесів або в Польщі чи Великобританії, які часто-густо його гальмують.

Через поняття національної та паневропейської ідентичності можна спробувати пояснити кризу, яка виникла під час прийняття Конституції ЄС. Питання полягало у тому, чи стосувалася відмова від Конституції на референдумі проблеми ідентичності в Союзі або недосконалості самого документу і невдоволення їм громадянами Європи. Конституція є точкою, де ідентичності деяких держав накладаються одна на одну і не можуть співіснувати. Тому більшість країн виступили на підтримку подальшої інтеграції в ЄС, але лише в такому вигляді як це було запропонована у Лісабонській угоді.

Разом з тим, держави ЄС притримуються курсу на більш екстенсивну, ніж інтенсивну інтеграцію (мається на увазі процес розширення ЄС). Брюссель досяг успіхів у переконанні таких країн як Польща в тому, що членство в ЄС є її національним інтересом. На даному етапі національна ідентичність стає інструментом маніпуляцій політичних еліт та підриває національну концепцію. Таким чином особиста зацікавленість держав у тому, щоб приймати участь в європейській інтеграції (економічна вигода) оформлюється в контексті національної ідентичності. Так, багато поляків розглядали ЄС як шлях до законності та добробуту, вони бажали отримувати ті самі економічні переваги, якими вже на той час користувалися інші європейці. Але польські політики майже одразу стали вимагати розширених прав при процедурі голосування для своєї країни, а також багатьох інших поступок. В цьому полягала різниця між думкою політичних еліт та громадськості. Опозиційні партії не мали великого досвіду політичної діяльності, тому не змогли стати реальною силою, яка б не дозволила підривати польський вплив всередині

ЄС, висуваючи незліченні вимоги до Брюсселя. В Польщі ЄС репрезентував собою більше ніж економічне процвітання, а й політичну законність. Наприклад Німеччина на той час вже встановила та консолідувала демократичні традиції доєднавшись до ЄС, Польща – ні. Поляки у переважній більшості схвально ставились до ЄС і навпаки негативно до власного уряду. Залишається незрозумілим, чи поляки чітко та швидко перейняли політичні нюанси ЄС та західного стилю демократії. Але абсолютно точно те, що вони надавали перевагу чесним інституціям ЄС, ніж корупційним органам польської влади. Тут якраз видно який вплив здійснювала європейська ідентичність на польську. Проте національні ідентичності все ж залишаються центральним компонентом життя в Європі, хоча процес інтеграції та побудування спільних інституцій має певний ефект на їх трансформацію. Політизація поняття ідентичності дає можливість політичним елітам держав-членів ЄС маніпулювати думкою громадськості, направляючи її у певному напрямку – підтримувати подальшу інтеграцію ЄС чи навпаки запевняють, що цей процес загрожує руйнацією їх національної ідентичності.

Висновки. Поглиблене вивчення концепту «інтеграція» дозволяє краще зрозуміти ті політичні процеси, що сьогодні мають місце на європейському континенті. Завдяки розкриттю його змісту, вдається пояснити логіку багатостороннього співробітництва між європейськими країнами і стверджувати, що воно перебуває під безпосереднім впливом як мінімум трьох факторів - національної політики, загальноєвропейського контексту і глобальних світових подій.

Досліджуючи європейську інтеграцію як послідовний процес формування нової ідентичності, можна стверджувати, що вона спирається не тільки на спільні риси історичного розвитку (адже цього недостатньо для виникнення регіональної інтеграції), а й спрямована на майбутнє. Тобто коли кожен з учасників інтегрального об'єднання зацікавлений в

його підтримці та постійному розвитку. Проте суттєвою перепорою на шляху подальшої розбудови проекту «об'єднана Європа» виступає конфлікт між національною та колективною ідентичностями. В подібних ситуаціях державам-членам ЄС доводиться обирати між пріоритетами національної політики та курсом, спрямованим на політичне зміцнення Європи. Отже мета європейської інтеграції полягає в тому, щоб скоординувати та гармонізувати ці два треки. Що ж стосується процесу європеїзації, то він є ширшим за саму європейську інтеграцію та виходить далеко за межі ЄС, трансформуючи сусідні держави зсередини та культивує ідею «спільних європейських цінностей». Зважаючи на той факт, що сьогодні ЄС і сам переживає системну кризу, достатньо важко давати будь-які прогнози щодо перспектив інтеграційних процесів. Але якщо її все ж вдасться подолати, то інтегральна складова Європейської Спільноти стане більш міцною, а позиції ЄС на міжнародній арені ще впевненішими.

Список використаних джерел

1. Булик М.В. Поняття «Європейська інтеграція» та «Європеїзація» у сучасній науковій думці / М. В. Булик // Тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин та світового політичного процесу: зб. матеріалів Першої інтернет-конф. (м. Маріуполь, 25 березня 2011 р.) / під заг. ред. К. В. Балабанова. - Маріуполь, 2011. - С. 4 - 9.

2. Гарат Р. М. Теоретико-методологічні основи вивчення інтеграційних процесів в Європі та на пострадянському просторі [Електронний ресурс] / Р. М. Гарат // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Філософія, філософія права, політологія, соціологія. - 2012.– № 2. - Режим доступу: <http://www.cyberleni>

nka.ru/article/n/teoretiko-metodologicheskie-osnovy-izucheniya-integratsionnyh-protssesov-v-evrope-i-na-postsovetskom-prostranstve.

3. Громогласова Е.С. Концепция европеизации в зарубежной политологии / Е.С. Громогласова // Вестник МГУ. Серия 25. Международные отношения и мировая политика. - 2010. - №4. - С. 27 - 43.

4. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.

5. Стрежнева М.В. Социокультурные аспекты европейской интеграции / М.В. Стрежнева // Мировая экономика и международные отношения . — 1996. - №12. - С. 65–75

6. Batora J. “Does the European Union transform the institution of diplomacy?” [Electronic resource] / J. Batora // Journal of European Public Policy. – 2005. - № 12 (1)5. – Access mode: www.cesruc.org/upoads/soft/130221/1-130221191I8.pdf.

7. Börzel T.A., Risse T. When Europe Hits Home: Europeanization and Domestic Change [Electronic resource] / T.A. Börzel, T. Risse // European Integration online Papers (EIoP). - 2000. - Vol. 4. - №15. - Access mode: <http://eiop.or.at/eiop/texte/2000-015a.htm>.

8. Caporaso J. A. The Possibilities of a European Identity / J.A. Caporaso // Brown Journal of World Affairs. – 2005. - Vol. 12. – P. 65 - 75.

9. Deutsch K. The Analysis of International Relations / K. Deutsch. – New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1978. – 241 p.

10. Featherstone K., Kazamias G. Europeanization and the southern periphery / K. Featherstone, G. Kazamias. - London: Frank Cass Publishers, 2001. - 304 p.

11. Jachtenfuchs M. The governance approach to European integration / M. Jachtenfuchs // Journal of Common Market Studies. - 2001. - Vol. 39. - № 3. - P. 249 - 264.

12. McCormick J. Understanding the European Union: A Concise Introduction (3 ed.) / J. McCormick. - New York: Palgrave Macmillan, 2005. – 280 p.

13. Murray Ph. Uses and Abuses of the Concept of Integration / Ph. Murray // Sage Handbook of European Studies / Ed. C. Rumford. - London: Sage, 2009. - P. 227 – 244.

14. Radaelli C.M The Europeanization of Public Policy / C.M Radaelli // The Politics of Europeanization / Ed. K. Featherstone, C.M. Radaelli. - Oxford: Oxford University Press, 2003. - P. 27 – 56.

15. Rensmann L. Europeanism and Americanism in the age of globalization: Hannah Arendt's reflections on Europe and America and implications for a post-national identity of the EU polity / L. Rensmann // European Journal of Political Research. - 2006. - № 5 (2). – P.139 – 170.

16. Tsoukalis L. European integration: what is at stake now (for British, Greeks and others)? Sixth annual lecture of the Hellenic Observatory [Electronic resource] / L. Tsoukalis // European Institute and LSE. - 2004. - Access mode: <http://www.lse.ac.uk/publicEvents/pdf/20041206-Tsoukalis-EuropeanIntervention.pdf>.

17. Wallace H. The Policy Process: A Moving Pendulum / H. Wallace, W.Wallace // Policy-Making in the European Union. 4th edition. New European Union Series/ Ed. H. Wallace, W. Wallace. – Oxford: Oxford University Press, 2000. - P. 39-64.